

kritikákra. A középkorászok örök dilemmája az okleveleken kívüli világ. Vérbeli pozitivisták historikusok szerint „ha valamit nem említenek a források, az nincs”; ugyanígy nehezíthetik a történészek életét a folyamatosan változó intézmények is. Szöcs Tibor kritikája nyomán Tringli a közgyűlés intézményének kontinuitása mellett érvel. Megítélése szerint „a királyi legfőbb bírói hatalmat a közgyűlések nélkül fenn sem lehetett volna tartani” (222.). Szintén a kontinuitás és diszkontinuitás kérdéskörébe sorolható Weisz Boglárkának a vásári szabadságról adott, a szerzőtől némileg különböző meghatározása. Feltáratlan források híján ezeket a vitákat elsősorban nem eldönteni kell, önmagában a „vita” léte is hasznos lehet, hisz az abban felsorakoztatott érvek és ellenérvek szélesebb kör érdeklődését is felkelthetik a tudományterület iránt, és hozzájárulhatnak annak „fejlődéséhez”. Ettől a potenciálisan megtermékenyítő tudományterületi vitától különbözik azonban a harmadik, a kodifikáció fogalmáról a jogtörténészekkel folytatott pengeváltás. A recenzens aggálya, hogy a két egymásnak ellentmondó, ugyanakkor félmondatokkal rendezhető, mostanra azonban megdermedt álláspont arról, hogy a Hármaskönyv kodifikáció vagy sem, értelmetlenül ellehetetlenítheti (de mindenesetre nagyban nehezíti) az épp csak megindult együttműködést. Jól tudjuk, hogy a középkori jogtörténetet a jogtudományon belül évtizedekig – és meglehetősen hatékonysággal – megszüntetendő kutatási területként kezelték. Mostanra a kritikus szint alá csökkent az ezzel foglalkozó jogi képzettségű szakemberek száma. Ugyanakkor a középkori oklevelekben foglalt szokásjog (a joggyakorlat, az élő jog) sem értelmezhető a jogtudomány nélkül. Ebben a helyzetben nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy az inspiráló együttműködéshez – ahogy a középkori jogtörténet műveléséhez szükséges tudás „újratermeléséhez” is – összefogás szükségeltetik. Tringli István kötete a korszak iránt érdeklődők számára nélkülözhetetlen fogalmi alapvetést, az összefogás megalapozásához fontos kiindulópontot jelent.

Bognár Szabina

EGYHÁZI TÁRSADALOM A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN A 16. SZÁZADBAN

(Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.)

Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár

Pécsi Egyháztörténeti Intézet, Pécs 2017. 425 oldal

A reformáció szimbolikus 500. évfordulója adta az utóbbi két évtized egyik legtevékenyebb hazai egyháztörténeti műhelye, a Pécsi Egyháztörténeti Intézet számára, hogy egy konferencia-, illetve tanulmánykötet-sorozat keretében vizsgálja a 16–20. századi magyar egyházi társadalmat. A cél évről évre egy-egy évszázad egyházi társadalmának, a kutatás új eredményeinek, pillanatnyi állásának bemutatása a különböző tudományterületekről érkező (történész, művészettörténész, irodalomtörténész) szerzők bevonásával. Jelen kötet a 16. századi magyarországi egyházi társadalmat inkább katolikus, mint protestáns szemzőből mutatja be tizennyolc tanulmányban. A kötet hiányai – mint az alsópapság, az egyházi középírást vagy a koldulórendek átfogó jellemzése – a magyar egyháztörténelem legnagyobb változásait hozó évszázad forrásadottságaival is magyarázhatók.

A kötet élén C. Tóth Norbert a „mályuszi modell” és „munkamódszer” megsemmisítő és elgondolkodtató kritikáját adja. Mályusz Elemér *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* című, máig alapműnek számító monográfiájának nem a kevésbé ismert, ma már csak tudománytörténeti jelentőségűnek tartott részeit vizsgálja (például a szerzetességről,

az egyházi irodalmi életről szóló fejezeteket), hanem a rendszeresen hivatkozott és tézisként kezelt állításokat vonja kétségbe: az alsó- és középpapságról, az utóbbi iskolázottságáról leírtakat, bemutatva a művet joggal kritizáló historiográfiai előzményeket és Mályusz szelektív, erősen tendenciózus forráskezelését is. C. Tóth határozottan amellett érvel, hogy a művet ezentúl ne alpmunkának, hanem kutatástörténeti állomásnak tekintsük, egyúttal felhívja a figyelmet egy jövőbeli újabb és megbízható szintézis megalkotásának szükségességére.

A következő két tanulmány a forráshasználat, a Vatikáni Titkos Levéltárban található magyar vonatkozású forráscsoportok feltárására épít. Erdélyi Gabriella az Apostoli Penitenciária hivatalához bejövő, feloldozást vagy diszpenzációt kérő klerikusok és diákok kérvényei alapján vizsgálja, hogy a reformáció korában milyen lehetett az alsópapság helyzete hazánkban. A javadalom nélküli papok és diákok rétegének kiszélesedésére keres – és talál is – bizonyítékokat, elemezve a koldulórendek elhagyásának tömeges jelenségét. Meg kell jegyeznünk, hogy valódi összegzés helyett újraközlésről van szó, a szerző ugyanis a 2011-ben megjelent *Szökött szerzetesek* című könyvnek részleteit (53–54., 102–110., 112., 205–206. oldalakról) veszi át jelölés nélkül. Ez azt is magyarázhatja, hogy a 2011 után megjelent eredményekre – Csepregi Zoltán 2013-ban megjelent *A reformáció nyelve* című kötetének hivatkozását leszámítva – Erdélyi miért nem reflektál.

Fedeles Tamás 1516 és 1523 között az Apostoli Kamara *Libri formatarum* sorozatában regisztrált, és magyarországi klerikusok által beadott papsztrenéi kérvényeket vizsgálta. Talán a téma is teszi, hogy a cikk kissé szövevényes, habár az alapkutatás imponáló és alapos. Az említett időszakból ismert 88 magyarországi javadalommal bíró kérvényező elemzése alapján e forrásanyagban a javadalommal bíró, megfelelő képzettségű és erkölcsű klerikusok fordultak elő. Fedeles a forrásfeltárás folytatását sürgeti – tudásunk szerint e tárgyban ő maga forráskiadványt készít elő a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozatban. Tanulmánya alapján a vizsgált forrástípusban megjelenő egyházi réteg reformációval való kapcsolata azonban kérdéses marad: a vizsgálat a reformáció „hiányát” is érzékelteti e csoportban ebben a kezdeti időszakban.

Nemes Gábor Magyarország és az Apostoli Szentszék kapcsolatait főként a kapcsolattartók személyi összetételére koncentrálva vizsgálja – inkább diplomáciatörténeti, mint egyházpolitikai síkon – a Mohács előtti és utáni évtizedekben. Elemzése szerint a modern diplomácia kialakulásának időszakában a Jagelló-kori magyar diplomácia örököse Szapolyai János király udvara lett, aki azonban az 1529. évi pápai kiközösítése miatt állandó követtel nem rendelkezett a Szentszéknél, míg I. Ferdinánd magyar uralkodóként is a korszerűbb spanyol és osztrák–német Habsburg-diplomácia csatornáira és rezidens római képviselőire építve érvényesítette érdekeit.

Csepregi Zoltán a magyarországi reformátorok első nemzedékéről egy frissen épített propográfiái adatbázis (*Evangelikus Lelkészek Magyarországon*) 100 fős mintája alapján nyújt ötletes áttekintést, korábbi kutatásaira támaszkodva. A protestáns és katolikus egyháztörténetnek e „közös történelmet”, közös múltját vizsgálva fontos következtetéseket von le a bizonyíthatóan lutheri tanítás szellemében működő klerikusokról. Csepregi Erdélyi Gabriellával szemben nem a „leendő” reformátorokat, hanem a már bizonyíthatóan lutheri tanokat valló klerikusokat vizsgálja, ezért nézőpontja és eredményei is részben ellentétesek. E tanulmány nemcsak a szerkesztők által megálmodott összefoglaló igénynek felel meg, hanem az egyháztörténet katolikus és protestáns művelői közötti együtt gondolkodásra is reményt keltő példa.

H. Németh István Csepregihez hasonlóan egy új adatbázisra épít: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában végzett, a Reformációs Emlékbizottság által támogatott forrásfeltáró-digitalizálási projekt első eredményeit ismerteti. Célja, hogy néhány alsó- és felső-magyarországi szabad királyi város példáján keresztül a felekezeti váltás folyamatát, „csomópontjait” ábrázolja. Megállapítja, hogy az eddig teljes körűen feltárt (részben már ismert) városi levéltárak tanúsága szerint a szabad királyi városoknak valójában önálló felekezeti választásra volt lehetőségük. Ez a német historiográfiából ismert, bár a hazai szakirodalomban kevés visszhangra találó városi reformáció, „Ratsreformation” jelenségével állítható párhuzamba. Kuzma

Dóra némileg elfogult és a markáns végkövetkeztetést is nélkülöző esettanulmánya a lutheri reformáció térhódítását Besztercebánya példáján vizsgálja, mintegy illusztrálva a H. Németh által leírtakat, mely folyamat a „Ratsreformation” egyik hazai példajaként is értelmezhető.

A következő két tanulmány az ELTE–MTA egyetemtörténeti kutatócsoportjának munkájához, illetve a Szögi László kezdeményezésére évtizedek óta épülő felsőoktatás-történeti adatbázis(ok)hoz kapcsolódik. Molnár Dávid írásában a magyar egyházi közép- és felső réteg 1526–1600 közötti itáliai egyetemjárását vizsgálja. A jórészt mellőzött idegen nyelvű szakirodalom helyett következtetéseit a magyar szerzők korábbi – és éppen a jelen kötet alapján részben megkérdőjelezhető – állításaival összhangban vonja le. Eszerint 1526 után Krakkó és Bécs egyetemeihez képest az itáliai egyetemek iránt jóval kisebb érdeklődés mutatkozott, és ezen belül a század derekán még meghatározó, a hivatal- és javadalomszerzést célzó jogi tanulmányokkal szemben a század végére a trienti zsinat 1562. évi rendelkezésének is köszönhetően a teológiai fakultások iránt nőtt meg az érdeklődés. Tüskés Anna a magyarországi klerikus diákok 16. századi bécsi egyetemjárását vizsgálja a feldolgozott egyetemi anyakönyvek alapján. A szerző túlságosan is bőven válogatott, ám kevésbé részletezett – és olykor tárgyi tévedésektől sem mentes – példák segítségével az 1526 után egyébként csökkenő létszámú „klerikus diák” csoporton belül az egyházi társadalom rétegei szerint igyekszik a fontosabb személyeket kiemelni.

A szerzetesrend-történeti kutatások aktuális állását két tanulmány reprezentálja. Siptár Dániel a modellalkotás igényével vizsgálja a koldulórendek és az úgynevezett szabályozott papi rendek, elsősorban a Jézus Társasága közötti átmenet jellegzetességeit, mozgatórugóit. A Jézus Társasága korai magyarországi és erdélyi alapításait vizsgálva az Oláh Miklós-féle nagyszombati fundációt még kudarcra ítéltnek mutatja be, mivel sem a külső, anyagi feltételek, sem az emberhiánnyal küzdő Társaság, sem a befogadó város nem bizonyult alkalmasnak. Ezzel szemben a század végi erdélyi és felső-magyarországi alapításokat már sikeresebbnek tartja, mivel e rendházak tevékenységének megszakadását már külső tényezők okozták. F. Romhányi Beatrixnak a késő középkori, monasztikus rendi kolostorhálózatról a bencésekre és ciszterciekre koncentrált, szintén korábbi munkáira építő áttekintése Siptár megállapításaira rímel. A magyar bencés és ciszterci apátságok 15. század végén induló újjá- és átszervezését egy több szakaszból álló reformfolyamatként jellemzi, amelynek hatására a monostorok gazdasági helyzete javult, a szerzetesek száma nőtt, az utánpótlás biztosított volt. F. Romhányi szerint e reform 16. századi kiteljesedését főként a külső tényezők akadályozták meg, amelyek a szerzetesrendi intézményrendszer és épületállomány nagyfokú pusztulását okozták, így a 18. századra a késő középkori apátságoknak csupán töredékre maradt állhatott helyre.

A katolikus egyházi hierarchia 16. századi fennmaradásáról szolgál fontos adalékokkal a soron következő két tanulmány. Fazekas István évtizedes kutatásait foglalta össze a Magyar Királyság központi hivatalaiban (helytartók, Magyar Kamara, Magyar Kancellária, Szepesi Kamara) működő összesen 26 főpap pályájáról. A magyar főpapság állami szerepvállalása, amely a Habsburg uralkodókhoz való hűséggel, kellő szakértelemmel és csoportérdekeik megfelelő érvényesítésével is párosult, jelentősen javította a katolikus intézményrendszer 16. századi fennmaradásának esélyeit. Az új főpap-generáció a század utolsó évtizedében nyert teret, tevékenységével az uralkodó és a többségében protestáns magyar nemesség közötti feszült viszonyt tovább rontva, ami hozzájárult az 1608. évi országgyűlés vallásügyi status quót rögzítő törvénycikkeinek megszületéséhez. Kenyeres István a katolikus egyház, azaz a jövedelemmel bíró egyházmegyék vagyonának 16. századi sorsát vizsgálja Vincenzo Guidoto velencei követ 1525. évi jelentése alapján. Az egyházi birtokokról kimutatja, hogy azok egy részét végváarak fenntartására fordították, sőt az egyházi tizedeket, formálisan mint az állam által árendába vett jövedelmeket is a védelmi rendszer finanszírozására fordították. A minimális személyi és anyagi feltételek tehát adottak voltak a 17. századi katolikus megújuláshoz, amint ez Fazekas és Kenyeres egymást erősítő tanulmányainak következtetéseiből is kitűnik.

Mikó Árpád gondolatébresztő tanulmányban az egyházi kincsek, főpapi kincstárak 16. századi sorsának ered nyomába Esztergom, Várad és Pécs példáján. A korlátozott számban fennmaradt korabeli vagy késő középkori műtárgy sorsának, útjának azonosítása ugyanis a 19. század előtti időszakra nézve – források híján – sokszor lehetetlen. Az utolsó középkori műgyűjtő, Bornemissza Pál veszprémi, erdélyi, majd nyitrai püspök által birtokolt és a veszprémi püspökségre hagyott (ma Győrben őrzött) gyöngyhímzéses mitra (eredetileg egy Nagy Lajos-kori infula) alighanem a katolikus folytonosság jelképeként került a kötet borítójára is.

A kötetet négy, irodalomtörténeti szempontú tanulmány zárja. Kiss Farkas Gábor négy, a katolikus „középrétegezh” sorolható értelmiségi pályáját, irodalmi tevékenységét tárja fel és jut a „csoportot” jellemző következtetésekre. Katolikus részről az irodalmi törekvések 1580-ig latin nyelvűek voltak, de a 16. század végére, a késő középkori latinság helyébe a humanista, ciceroniánus latinitás lépett. Az irodalom művelése a prédikációs tevékenységhez erősen kötődött, miközben a középpapság e képviselőire is jellemző, hogy az új szellemi áramlatok (Erasmus hatása) iránt nyitottak voltak. Így a katolikus alsó- és középrétegek képzetlenségére a vizsgált minta egyértelműen rácsafol.

Gábor Csilla egy 16. század végi katolikus–protestáns hitvitát elemez. Kiindulópontként az egyház 15. századi megújulási mozgalmait választja, utalva ezeknek a 16. századi protestáns és katolikus felekezetképződéssel való folytonosságára. Az elemzett Telegdi Miklós pécsi püspök és Monoszlói András pozsonyi prépost tollából származó katolikus művek tematikai, szerkezeti párhuzamai, hasonló érvelési módszereik, a Bibliára és az egyházatyákra, tehát a protestánsokkal közös hagyományanyagra való hivatkozásaik, a dialektikus érvelés alkalmazása, a gondolati és formai precizitás a katolikus, anyanyelvű teológiai gondolkodás hazai kezdeteit illusztrálják.

Kasza Péter a 16. századot mint a magyarországi „történetírás évszázadát” mutatja be, utalva az összegzés nehézségeire, az alap kutatások és kritikai kiadások hiányára. Az 1526–1608 között keletkezett művek szerzőinek zöme volt egyházi személy, sőt pályája végén főpap, témáikban a török veszély és a polgárháborús helyzet érthetően kerül előtérbe, míg a reformációra pedig – mint ami e trienti zsinat előtt szocializálódott prelátusoknak az életében sem foglalt el központi helyet – alig reflektálnak. Jelentőségüket abban állapítja meg, hogy bár munkáik zöme kéziratban maradt vagy csak nagy késéssel jelent meg nyomtatásban, a 18. századtól kezdve a hazai történetírás fő forrásaivá váltak. Tóth Gergely tanulmánya témájában kapcsolódik Kasza összegzéséhez, mivel annak egyetlen aspektusát: a magyarországi reformációnak a 16–18. századi történetírásban való megjelenését vizsgálja. A 16. század történeti hagyományából e téma teljességgel hiányzott, amit Tóth a lassú és alapvetően békés felekezetszerveződéssel, a különféle motivációjú tabusítással magyaráz. A 17. században ehhez képest a hitvitázó és teológiai irodalomban jelent meg a történeti érvelés, a reformáció emlékezete. Az elemzés fontos tanulsága, hogy a magyarországi reformáció az egyháztörténet-írás berkein belül maradt, és a világi történetírásban alig tűnt fel. Míg a protestáns felekezetek részéről is megkésve jelentkezett az igény a reformáció történetének feldolgozására, a katolikus részről tapasztalható elfogultság a folyamat bemutatásakor a katolikus restauráció igazolásában jelentkezett.

A tanulmánykötet – hiányaival, egyenetlenségeivel együtt is – azt sugallja, hogy a 16. század katolikus egyháztörténetében, az egyházi társadalom egyes csoportjainak eltérő szempontú elemzése alapján is létezett és meghatározó volt egy folyamatosság. A lazán időrendbe szervezett, és a szerkesztők által tematikailag ügyesen csoportosított tanulmányok szövegei kapcsolatba lépnek egymással, összességében erősítik egymást, továbbgondolásra invitálnak. A kutatási desiderátumok ismeretében csak bízhatunk benne, hogy e megkezdett vállalkozás folytatása a soron következő évszázadok (katolikus) egyházi társadalmának még átfogóbb, árnyaltabb elemzéseit tudja majd adni.

Kádár Zsófia – Lakatos Bálint